

אברהם דובער בן־חיים הכהן ליבנוון.

כאת

ראובן בר־יינון.

אברהם דובער בן־חיים הכהן ליבנוון נולד בוויילנא בשנת תקמ"ז (*). לפי דברי אהרם מזקני המשיכילים ידע משוררנו זה את הנאון והחסיד רבי אליהו מחוילנא פנים אל פנים. צורת הנאון שהפיקה זיו מיוחד, אשר ראה אותה בילדותו, היתה הקוקה על לוח לבבו כל ימי חייו הארוכים. אולם לפי עדותו של רבי נח הלל שטיינשניידר לקחו את אד"ם בהיותו ילד בן ארבע שנים וזיבילוהו להראותו את ההמון הרב אשר לוח את הגר"א לבית עולמו (ד"ר ש. מנדלרין ב"האסף" ג' צד 418). אמו של המשורר מתה עליו עוד בילדותו. משורר שנדל והנך בלי אם, בלי ידה הרכה, בלי השנחתה ושיחתה, בלי הגדותיה וזמירותיה, בלי קוֹי שמחתה ובלוי הסיסי דמעותיה, — משורר כזה הוא פרה שלא ראה אור השמש, שלא רוח טל לילה ושלא שמע סוד שיה רוח שאנק. כל הקורא את שירי אד"ם בשום לב וריגוש, כי המשורר לא היה מפונק בנעוריו. אביו, חיים, היה עני מדוכא וידוע הולי, ובמות עליו אשתו לקח ילדו, דובער, ותישב אתו בבית אביו וינה דומאנסקי, אשר הספיק את כל צרכיהם. בהיות המשורר נער בן שבע שנים כבר יצא מחדר מלמדיו, ויבנס אל אחת הישיבות אשר בוויילנא, למען ישמע לקח מפי גדולי התורה. בהיותו נער בן אחת עשרה שנה היה בקי במסכתות רבות על פה ושמו יצא כשם אחד הנערים העלויים והחריפים. ויהי כאשר ראה אביו זקנו, או רק האמין לראות, כי קצרה בינת רבותיו של נכדו להשיב לו כהלכה, שלח את הנער לשמוע לקח בהישיבה הגדולה אשר במיכיליזשאק. שתי שנים למד שם תורה בהתמדה גדולה מפי מורים מובהקים, אשר נתנו לו סמיכה להוראה. או שב המוסמך הקטן הזה לבית אביו זקנו, ויהל לישקר על חכמת הנסתר, הקבלה ועל הפלוסופיה הצנומה של שנות הבינים. הרגיש הפזיזי התעורר בלב הנער ויבקש את תפקידו, ולמוד התלמוד היה כל כך יבש, והחיים מסביב היו כל כך כהים ורקים, ההויה והמציאות כל כך דלות וחזרות, עד כי בקש לו הנער הרגש מפלם מ"עמק העובר" לעולם הדמיונות וההזיונות של המקובלים. אולם הוא לא מצא את אשר בקשה נפשו השירית. הניונו הסבעי היה הזק, שכלו כהיו וצלול יתר מדי, לכן לא יכלו סודות הקבלה ומסתריה, צרופיה ודמיונותיה למלאות את הויסיו שברון ולהשביעו נעמו. פלוסופית המורה והקדרת בעל העקדה לא הניחו את דעתו ולא השקיטו את סערות רוחו השואף להשתלמות. הנער נתפקה, הוא ראה והבין כי בהספרה העברית לא ימצא תשובה ברורה ומספקת על כל שאלותיו בעניני

(* לפי הר"ר ש. מנדלרין ("האסף" שנה שלישית) נולד אד"ם הכהן בשנת תקנ"ד. אולם בהמאמר שנרשם על אדותיו במה"ע Wilenski Wjestionik כאת איש קרוב לו כחיו נאמר כי נולד בשנת תקמ"ז, אד"ם בעצמו לא הגיד לאיש סימני את שנות חייו, וכאשר היו שואלים אותו דבר זה היה משתמט מתשובה. הסופר ק. שולמאן הגיד לי, כי אד"ם חיה עליו ארמות יותר כמאה שנה, ויש בין זקני הדור בוויילנא המגומים את המספר הזה עד למאה ועשרים ויותר.

דת ואמונה ובענינים אחרים הנוגעים לאדם באשר הוא אדם. או התעוררה בו התשוקה ללמוד איזו שפה לועזית, למען תהיה בידו כמפתח לאוצר המדעים. אולם איך ילמוד? אין מורים ואין ספרי למוד. כל העם מקמוץ ועד גדול נבערים מדעת ומשפה. הורגון שלט בלי מצרים בכל ערי התחום ואין שומע שפה זרה. גם השפה העברית, אשר השתמשו בה בעלי התורה במכתביהם, בפסקי דיניהם, בשאלותיהם ותשובותיהם, היתה גלענה, שבורה ורצועה, אין הניזון ואין סדר. אולם המקרה היה בעזרו של העתיד להיות משורר ומורה לרבים. בבית אביו זקנו היה יוצא ובא אשכנזי אחד, אשר היה פקיד באחזה אחת הקרובה לוויילנא. כל אשכנזי יהיה גם שומר סוסים, היה בימים ההם לסמל ההשכלה בעיני יהודי-התחום. פעם אחת, בשעה שלא היה איש בבית, גלה הנער את חפצו והאשכנזי ללמוד את השפה האשכנזית. הפקיד הבין בקושי את דברי העלוי ורמיותו ויאות להיות לו למורה. הלקה אשר שמע ליבנון הצעיר מפי האשכנזי לא רב היה אמנם ערכו, וגם לא נקל היה להתלמיד להתנגב כפעם בפעם אל מורו הנכרי, בכל זאת למד במשך זמן קצר את השפה האשכנזית כדי שיעור להבין ביגיעה וכדחוק את הכתוב בה. קשה לבני דורנו לשער כמו את דרכי הלמוד המזרחיים והמשינויים, הנפתלים והסבוכים של הימים ההם, באותם התנאים המיוחדים שבהם למד אדם שפה לועזית. תשוקה עזה מאד וסבלנות לאין קץ שהיו דרושות להתלמד, למען יתגבר על כל המכשולים והמעצורים הרבים והשונים ויגיע למטרותיו. תשוקה זו וסבלנות זאת לא חסרו להמשורר לא בימי בחירתו ולא בימי זיקתו.

אין קץ היה לשמחת ל. כאשר החל לקרוא בפסרי-המופת של הספרה האשכנזית וביחוד בפסרי ליסינג. הוא הבין את הדברים והענינים בספרים אשכנזים יותר בחושו הבלשני, בחושו הפיוטי, מאשר ידע את הדברים ידיעה ברורה ונכונה, כאיש אשר למד את השפה בשטה וסדר. המדקדק הגדול הזה, שהיה בעל כשרונות מצוינים, לא קנה כל ימי חייו ידיעה הנגה ויסודית בשפה האשכנזית. תלמידיו, החיים אתנו כיום, מספרים בשחוק על שפתותיהם על דבר הכונות הזרות שהיה מכנים משוררת זה בשירי ש"ל ר' אהובו מחסרון הבנה אמיתית בשפת אשכנז. הוא היה מציא את השירים מידי פשוטם ומשמעתם. שילר של רחוב היהודים היה מין בריה מיוחדת, מגייר ומיוחד. ישוה נא הקורא בנפשו את הרושם המור אשר עשו שירי ניתו ושילר על בחורי הישיבה, כאדם הכהן, אשר מעולם לא ספרו עם אשה, מעולם לא התעננו על המדת הטבע. המשכילים העברים של הדורות הללו היו מבקשים בשירי האשכנזים הגדולים סודות ורמזים, כאשר היו עושים גם כן אבותינו התמימים בשירי הלירים. אלה ואלה, האדוקים באמונתם והאדוקים בהשכלתם, לא נתקבלה על דעתם כלל כי המשורר, יהיה שלמה המלך או ניתו הנכרי, יתאר יפי הבשר ועדנת הגו מבלי כל רמז לדברים נעלים ונשגבים. המשכילים הראשונים בישראל היו צנועים במעשה ובמחשבה לא פחות מאבותיהם היראים וההררים.

אחרי אשר למד ליבנון להבין במדה ידיעה את הדברים הכתובים אשכנזית החל ללמוד את ראשית הלמודים? דברי הימים, כתיבת הארץ, ראשי יסודות החשבון והשעור וכדומה. את המדרגות הראשונות בסולם ההשתלמות עבר בטיסה אחת ולא התעכב על כל אחת מהן אף זמן כל שהוא. עוד לא עברו עליו שנות נעדותו וישיאהו אביו אשה נכד אחד הרבנים הגדולים. "המשכילי" אמנם לא רצה להביא

את צוארו בעול רחים, כי נפשו השקה בהשכלה, אך אנוס היה, על פי מצבו או, לשמוע בקול אביו הזקן, אשר האיין בו לקחת אשה כנהוג בישראל.

שנים אחדות ישב לו על שלחן חותנו בעיר מיכילישוק וילמוד בשקידה עצומה את התלמוד ואת ספרי הדקדוק העברים אשר הביא בידו ל"קרן אפלה" זו. בשנת תקס"ז מת עליו אביו הזקן, אשר היה למען לו. קרוביו ומכיריו של המשורר דברו על לבו, כי יפתח חנות, או ישלח ידיו באיזה מסחר קטן לפרנס את ביתו. אולם הוא לא שמע לדבריהם, יען כי בקש לו מין פרנסה אשר לא תרחיקהו מאהל התורה והשכלה. המשכילים הראשונים בישראל היו אנשי יחוד ולא בקשו לעשות את ידיעותיהם ולמדויהם קדרום לחפור בו אוכל. הם למדו את התורה וה"החכמה" לשמן ממש. צריכהם היו מועטים ומצומצמים מאד ותביעותיהם מחזיים היו ועזירות ודלות. מדת ההסתפקות ותשוקת הדעת הן הן היו המלאכים המלוים אותם בדרך החיים והמעשים עליהם מפני סחי השוק ומזיקו. כאשר לא מצא לו מחיה לנפשות ביתו בעיר מולדתו ווילנא יצא לגור בעיר אשמינא (פלך ווילנא), ושיף שם לקח בתלמוד לפני בחורי הישיבות, אשר עזבו את מוריהם וניהרו אליו. אד"ם הצטין בכח הסברה והשפעה מיוחדת, ובתוך שעויו בתלמוד, אשר קרא מדי יום ביומו לפני תלמידיו, היה מטיח דברים קשים כלפי הקנאים והאדוקים בהבל-האמונה, כלפי הצבועים המתחסדים, ושיף בכל חום מזוג הפיוץ להשכלה. בעתותיו הפנויות מלמודי התלמוד ומפרשיו הגה בחכמות חיצוניות, עד כמה שאפשר להנות בהן בעיר נדחת והשכה כזאת, בימים ההם ובמצבו ההוא. הרב האביד באשמינא בהוכחו לדעת, כי אד"ם הוא בקי בתלמוד ופוסקים, בעל הניון ישר ויחד עם זה גם מבין בהיות העולם ומשאם ומתנם של הבריות לקחתו לעזר בעסקי דינות, ואף כי הדין הצעיר לא עבר בעצמו אף על מנהג קל שבקלים ממנהגי ישראל, בכל זאת יצא שמו בעירו כשם אחד האפקורסים, והקנאים רדפוהו. והיו כאשר אבד לו כספו, אשר נתן בגשך עוב את אשמינא, אשר התנורר בה כארבע שנים וישב עם ביתו עוד הפעם לעיר ווילנא והיו למלמד לבני עשירים, וכאשר יצא שמו לתהלה כצאחור הגדולים בלמודי נפ"ת, הכמת הדקדוק ובאורי כתבי הקדש, שלהו אליו האבות העשירים את בניהם מרחוק לשמוע לקח מפיו. ובהיותו מלמד תורה לאחרים לא שכח גם את נפשו לתארה ולהשלימה. תלמידיו אהבוהו, אף כי דיקן וקפדן היה והשפעתו עליהם היתה עצומה.

יותר מעשר שנים התעסק אד"ם במלאכת המלמדות, ומרוב עבודה קשה אשר העביד את ריאתו ומתנאי חיי המלמד, הפועל, הידועים לרוב הקוראים, הלה במחלת הירון והשחפת (*), ויאסרו עליו הרופאים לעסוק במלאכת ההוראה והמלמדות. קשה היה לו לעזוב את המלמדות ולבחור בעסק אחר. אולם אחרי אשר התפרצו זמירדם מגדו של המשורר כפעם בפעם היה אנוס לשמוע בקול רופאיו: לבקש לו מקור מחיה אחרת.

(* אד"ם הכהן כספר בעצמו ע"ר מחלתו זו ב"שירי שפת קדש" ח"ב ער 243 כדברים האלה: "ואני נלכרתי בחצי ימי במחלה זו — מחלת השחפת — וארכה עלי ימים רבים בענין רע, ואך בהיותי נשבר מאד לנפשי הצילני ד' מן השחפת אשר ריכבה לבוא".

הכהן לאלילת ההשכלה היה לסרסור בין הלויים והמלוים. הוא שמה ונס התעצב אל לבו על החליפה והתמורה הזאת בהיו. באחד ממכתביו למי שהיה תלמידו יתאר את מצב נפשו בימים ההם בדברים כאלה: "... ידעת כי נמלטתי על נפשי מתחת סבלות המלמדות, ששה נפשי בקרבי, נס אודבי ראו ושמחו בצאתי מבור בית כלא אשר אסריו לא פתחו בית מעולם. הנה רעי אלה שמחים בי עוד כהיום הזה; ואנכי בני! אני במסתרים תבכה עלי נפשי, וכל בנות שירי עלי תקוננה, כי עזבתי את הקדש ויעובני, יצאתי את המקדש ויסגר בעדי... אלה הבלי הלב ותלאות הזמן, אשר שמרו את צאתי מבית הספר אחר הדלת והמוזה: יהי אך יצא יצאתי, ויקפו עלי יחד, אסרו ידי ורגלי ויהתלוני בהתולות עמל ודאגה... רוחי לא־מנוחה ולבי לא־השקט יומם ולילה. והיה ביום מועד ושבת, כי אנפש כמעט מעצבי ורגני בימי החול, בתמהון רוח ארוצה לבקר ולפקוד את מעט הספרים אשר לי בבית. אושיטה ידי אל כלם יחד, לא אדע אל מי מהם אפנה: כי כלם אהובים, כלם המודים, ערבים, נעימים, שעיטועי מלפנים, מהמדי ומשיכי נפשי מאז"...

ומיום שהיה אדם לסרסור ויחדל להיות "כל־קדש" שלח רסן מעל לשונו וילחם מלחמה גלויה ומרה עם צנא הקנאים אשר לא נתנו לו מנוחה. הצעירים השואפים להשכלה התקבצו מסביב לדגלו של המשורר־הסרסור. ואף כי מושג ה"השכלה" בימים ההם היה כל כך ספוגי, כל כך בלתי ברור, עד כי קשה לאנשי דורנו לתרגם אותו לשפתנו כל צרכו, בכל זאת היה לו ככל טובי המשכילים הראשונים ברוסיה, עמל בכל כחותיו וכשרונותיו לרכוש נפשות בקרב בני הנעורים להשכלה "בת־השמים". המשכילים ההם לא סמכו על תנאי החיים המדניים והכלכליים, על שטף המעשים והשנויים החברתיים כי יעשו את שלהם ויכריחו את היהודים לקבל עליהם עול מלכות ההשכלה החדשה גם על אפס ועל המתם. הם האמינו בתמימותם כי די כח בידם, אם אך ימצאו באורים חדשים למאמרי ה"חל ולכתב־הקדש, לתת מהלכים ל"ההשכלה" בקרב אחיהם וישיבי הישך וצלמות.

סרסור עברי! שאלו נא את צוררנו מבית ומחוץ פרושן של המלים האלה ויגידו לכם: מין בריה פחותה, שפלה ומתועבה, מין היה רעה, שד משחת. סרסור עברי, צלם בלחות זה איננו איום כל כך וגורא, אם נתכונן אליו מקרוב. טפוס הסרסור העברי יעורר בנו נועל נפש, יעליב את הרגש האנושי והיהודי שבנו רק בשנים האחרונות, יען כי תנאי היינו החדשים שמוחו לזעה וטבילתו בשחת. אולם שוו נא, קוראים יקרים, לנגד עיניכם את המשורר והחוקר בכתבי הקדש אדם הכהן בתור סרסור, ותראו טפוס חדש, צורה מקורית בקרב הטפוסים והצורות של בני עמנו, אשר העבירו לפניכם המספרים, כותבי תולדותינו וצִירנו מבית ומחוץ.

מה הדמות אשר תערכו לזה: יהודי לבוש בגדים ארוכים, זקנו, שערותיו, פאותיו — סירים סבוכים, והוא רין כל היום בפסיעות דקות ומחודות ממלוח אחד לשני, מלֶחֶה אחד לחברו. כל היום הוא נושא ונותן בעסקי ממונות, ברבית ובאבק רבית, כל היום יחצה עד צוארו ברפש השוק, יטבע בין מצולת החיים — סרסור הוא לכל פרטיו ודקדוקיו. אך הסרסור הזה ישאר נקי גם בעצם הסוהה, גם רסם רפש עדיו לא יגע, הסרסור הזה פיו ולבו שוים וכל דבריו צדק ומישרים. איש הבינים הוא, יתוך, יפשה, ישלים, יאחד, יקרב את המלוים להלויים ואת הלויים להמלוים

ובעד עמלו ויגיעו זה יסתפק במועט מן המועט, יסתפק בשכרו המניע לו בהסכם שני הצדדים. והסרסור הזה השקיע כל היום בהבלי העסק ומלחמת הפרוטזה בנואו אל ביתו עיף מעבודתו בשעה מאוחרת בלילה יהנה שעות רבות בספרי מחקר, יכתוב מכתבים להכמי הדור בארצות שונות ויעיר כנורו לשורר שירי שפת קדש, והסרסור היהודי הזה הוא אבי „החמלה“, הוא אשר שר:

הוי אף שוד נהי! הבט לא אויבקה,
 קמו מיני המו בלכדי לחץ;
 קה לכי קמי! קה נפשי נבקה!

אָנא סִמְכוּני! פֶּן אֶפֶס פְּמִים,
 חֲמֵלָה אֲנִי מִבְּנוֹת הַשָּׁמַיִם!

אִיךְ לִכְבִּי אֲבִיוֹן עֲשִׂירִים יִשְׁחָקוּ,
 לִשְׂוֹא יִשָּׂא קוֹל אֵין לְמוֹ אֲוִנִים;
 אִיךְ יִלְעַג עֲרִיִין לְקִשְׁה־דַיִם יִנְהָקוּ,
 שְׂוֹא סוֹפְקִים בְּפִיהֶם אֵין לוֹ עֵינַיִם. (שיר „החמלה“).

הסרסור הזה הוא גם אשר עמל להסיר את המסכה מעל פני הצבועים, ואשר יסר בעקרבים את השקר והמרמה של בני דורו. הסרסור הזה היה יהודי קפדן ולא נשא פני איש; הוא היה אחד הנביאים המזיכרים בדורו, אשר נלחם בעד „האמת והאמונה“ לפי מושגו ודעותיו הוא. ועל כרבי הסרסור הזה גדל והתקראש משוררי ישראל במאת השנים שאנו חיים בה — מיכה יוסף ליבינוזן.

ביום היה אד"ם עבד נאמן לאליל הממון, יהודי מנאל, „סרסור נהרג על שוה פרוטה“ ובלילה היה כהן לאלילת השירה ועבד נאמן להשפה הקדושה, „השפה היפה, השירדה היהודה“ בלשונו. אד"ם ראה בעיני רוחו את השפה העברית כ„אלמנה שוממה, אם זקנה, שכולה ונלמודה“ (לשונו ב„קנת סופרים“). באהבת המשורר להשפה העברית יש אמנם הרבה תמימות ואולי „יסלח נא לי הקורא על המכתב הקשה, גם בטלנות, אבל היא נונעת תמיד עד הלב. הוא אהב את השפה העברית בעצמה, את מליה, דבוריה, ניביה, מבטאיה, דקדוקה וקול צלצל הרוויה. „האלמנה הזקנה, הישכולה והנלמודה“ היתה לו כל ימי חייו כאהובה, אשר בה הגה ולפניה שפך שיהו, נפשו והחו. את החלק הראשון של „שירי שפת קדש“ הקדיש בראש שעריו: „לכבוד נת בית אלהים, בחירת אלהי ישראל ויקרת נביאיו, גברת הלשונות, זה שם קדשה: שפת עבר, אלהים יכוננה עד עולם סלה!“ ואחרי אשר פזר את מכתר מליצותיו על שלשה עמודים, לרומם את ערך שפת החיים ומטר על עזיבה ובוזיה איש ונפרית, יפנה אליה בדבריו אלה: „ואת — השפה העברית — ידעת את לבבי, כי בכל שעשועי תבל ותענגנות חפצי בני האדם, לא בחרתי לי כי אם אותך לבדך: אך אליך מיני הומות כל היום, ואך לך צמאה נפשי, גם כמה בשרי, את אוהבך אהב ונפשי שוהריך נפשי קשורה“.

אד"ם, ככל המשכילים הראשונים, חשב את כל הכותב עברית צהה, — יכתוב מה שיכתוב, אם בכשרון או שלא בכשרון, — לעושה הסד וצדקה את האלמנה הזקנה, היא העבריה. בספרו „קנת-סופרים“ יאמר: „אבל לאלמנה זו — שפת

עבר — אין לנו נוֹאל עוד, כי מי מאתנו אשר יבוא אחרי הסופר הגדול ניצבורג ונאלה, אנו אין לנו כי אם לעורר לב הצעירים ממנו לימים, הנצבים אתנו פה, להתחוק בעד לשון קדשנו, בעד שפת בני עמנו, למשוך בשבט סופר חסדי אלהינו. העקר הוא, כי בני הנעורים ימטבו בשבט סופר ואחת היא מה יכתבו. כל הקורא את השתפכות נפשו של משוררנו זה על דבר השפה העברית ישמע את ראשית סטפוטיה של ספרתנו החדשה בילדותה. נקרא נא את ראשית שירי „גבון לבי אלהים“:

אֶל שְׁלֹחַן אֱלֹהִים יִשְׁבְּתִי שֶׁבֶת
 וּבְיָדֵי עַמְּךָ סוֹפֵר לוֹ אֲנִי הִלְכֵהוּ
 וּשְׁפָתוֹ בְּקִדְשׁ יָדֵי פוֹהֶבֶת
 וּשְׁפַת תּוֹרָתוֹ וּשְׁפַת עַמּוֹ סָלְהָ.
 אֵלֵי נָא עוֹרֵה הַרִים הַעִירָה!
 בְּשִׁפְתֶּךָ אֵלֵי אֱלֹהֵי אֲשִׁירָה. (שירי שפת קדש ח"ב צד 1).

החרוזים האלה פותחים לנו הלוגות בבתי-הנפש של כהני ההשכלה מטפוסו של אד"ם. השלחן אשר עליו כתבו את מליצותיהם ושיריהם היה בעיניהם „שלחן אלהים“, וחשפה העברית אשר הביעו בה את הניגונותיהם ורגשותיהם היתה בעיניהם „שפת-קדש“, „שפת התורה“, „שפת העם“, „שפת-אלהים“. ואד"ם נהג סלסול לאיך קין ב„שפת-אל“ זה. הוא לטש כל מלה, כל ניב ומבטא, ויחמיר עד מאד בדיני שוא נע ושוא נח. הוא נזר במקצוע זה נזרות שרוב צבור הסופרים העבריים לא יכלו לעמוד בהן גם בדור ההוא. בן דורו וחברו המדקדק היים צבי לערנגער, אשר גם הוא היה בין קיצוני המחמירים בדקדוק שפת עבר, יאמר על אד"ם הכהן כדברים האלה: „הוא — אד"ם — הוריד עוה הפלפול והדרש להדקדוק, וכדרך המפלפלים באסור והיתר רק להחמיר, כן החמיר גם הוא בלה"ק חומרא יתרה להכביד על הסופרים ולעצור בעד הרחבת הלשון“ („השחר“ שנה שמינית צד 453). המשורר יל"ג, שהיה זהיר מאד בדקדוק השפה העברית, יכתוב: „ובדבר הזה אהב באהבה עוה את ידינו האד"ם כי לא תפליט (יפליט?) עטו משנה קטן בדקדוק הלשון בכל אשר יכתוב“ (אנרות יל"ג ח"א צד 16). אד"ם כתב אחדים משיריו למען יבאר על ידם פסוקים ידועים בתנ"ך שקשה להלמם ואחדים משיריו כתב לתפארת הלשון עצמה, למען ישמש במלות וכפעלים ידועים על פי הנטיות והגזרות שקבע הוא בדקדוק השפה העברית.

תולדותיו של אד"ם הכהן הן גם תולדות ההשכלה בקרב יהודי רוסיה ותולדות הספרה העברית החדשה. הקונטרס הראשון אשר הוציא אד"ם לאור הוא ה„שיר הביבים“ (תקפ"ב), הוא שיר מזמור להתנגנת הנסך טישקיביטש. המשורר הצעיר, המשיכיל, המתפרץ מפני עול החומרות והמורד בהסדרים הישנים, — המשורר העברי הזה יעיר כנורו לשורר ב„שפת-אל“ לכבוד התנגנת הנראף הפולני. שיישו ושמהו בני אלים ובנותיו, הנראף טישקיביטש נשא למזל טוב את הנסיכה הפולנית! השירים ממין הזה, שמספרם היה לא מעט בנעורי ספרתנו החדשה, יעידו על העבדות הפנימית, המוסרית של משיכילינו בדור ההוא, על ציזת חוג מכטם ועל דלות תכן מושגיהם. שלש שנים רצופות נחה, נרדמה בתישירתי של משוררנו זה ולא נתנה אותות היים,

עד שמת הגאון רבי שאול קצנבלונגן ויספידו אדם בשירדנהו ובמליצות נפוחות אשר קראם בשם „אבל כבד“ (תקפ"ה). הסופר ש. י. פֿין יאמר: „הספר הקטן הזה — „אבל כבד“ — הוא ראש פרק חדש בתולדות הספרה העברית לסופרי ליטא“ (שפה לנאמנים). כל כך מעטו התביעות מסופרינו ומספרתנו, עד כי קבין קטן של מליצות תפלות וחרוזים רויס הוא בעיני סופר תולדותינו פֿין כראש פרק חדש בתולדות הספרה החדשה. אחרי האבל הכבד השמיענו המשורר עוד הפעם „קול המון חונג“ (בשנת תר"א), והוא שיר מזמור ליום חתונת יורש העצר אלכסנדר ניקולוביטש.

והנה, ראה זה פלא, זה המשורר לעת מצוא, זה בעל החרוזים היבשים הוציא לאור בסוף שנת תר"ב את ספרו „שירי שפת קדש“ חלק א' (נדפס בלייפציג) ובספר הזה כאו שירים, אשר היה יהיו לתפארת לספרתנו עד אחרית הדורות. כמדומה לי שלא אפריו על המדה אם אומר כי הספר „שירי שפת קדש“ הוא ראשית תקופה חדשה בספרתנו העברית. השיר „המתאונן“ הוא מרגלית יקרה בנור שירתנו. הצורה, התבן, השפה, הרעיון והרנש בשיר הזה השינו מדרגה גבוהה מאד בסולם השירה הכללית והעולמית. יותר מיובל שנים עברו מיום אשר נדפס השיר הזה, מני אז באו צפרים חדשות, נשמעו שירים חדשים, מני אז שָנו מושגינו, רגשותינו, מני אז נתחדדו עצבינו, נשתבחה טעמנו ונתעצם הרשנו הפיזי, ובכל זאת עוד נמצא עונג רב, עונג עמוק גם כיום בקראנו את „המתאונן“. כלנו הננו כיום, אם מדעתנו או שלא מדעתנו, אם בהכרתנו השטחית, החיצונית, או במחבואי נפשנו פנימה, מתלמידי של שופנהוייער, לכן ירעיד „המתאונן“ בקרבנו את כל הנימים הדקים שבדקים אשר בלבנו ובנפשנו, אף כי לא שמע אדם מימיו גם את שם שופנהוייער ולא ידע את תורתו. האם לא יפעם רוחו של שופנהוייער, או יותר נכון רוחו של אייב וקהלת, בהחרוזים האלה:

לו אָדעַ בִּי יְהִרוּס קוּלִי בְכֶם,
הַבֵּל וּמְלוֹאֵה גַם עֲבֹאוֹת שָׁמַיִם;
אָז תִּהְיֶי קוֹל גְּדוֹל: „הִבּוּ סָנוּחַ וְ"
וְלִתְהוּ אָשׁוּבָה עִם כָּל הַחַיִּים,
כִּי הַחַיִּים יוֹדְעִים יִבְלָעֶם קֶבֶר,
אַחֲרֵי שִׁבְעִים עָמַל וּמֵר עֲצָבָה;
הַעוֹדֶם לֹא יֵרְאוּ, כִּי חַיִּי נִבְרָר
רְצִיִּים בְּבָרְקִים לִפְנֵי רַעַם מָוֶת ?

אם תקפור רָגְעִיקָה תקפור אִינְדִּיקָה,
כִּי מֵאִיר אֵל אִיד לְרָגְעִים נְהַדְפָּק;
בִּן יוֹם הַיְלִדָּה אֵף בִּן יְלִדְיָה
בִּן תּוֹמָן בִּן הַגִּנְעָה, הֵה I בִּן גְּרִדְפָּק. (המתאונן שש"ק ח"א צד 38).

מה עמוקה האנחה של המשורר, ומה עזה סערת רוחו בשוררו:

וּלְאָדָם אֵין כָּל בַּק דַּעַת מְכַאֲבָה,
עָרוֹם גַּם רַעַב עֲנוּג וְחֹסֵר חֵיל;
כָּל אֲשֶׁר אֵין לוֹ לֹו נִפְשׁוֹ הַאֲבָה,
בוּ יִנְעַ יוֹמָם בוּ יִלָּא גַם לַיִל.

ספרי הקירח ופילוסופיה לאין־קין נכתבו על אדות עולמו העובר והחולף של האדם, על אדות דל ערכו וריקות היותו לעומת חיי הטבע כלה, על אדות חוסר היצוץ והבהירה במלכות החיים, ומשוררנו זה הביע את כל הרעיונות האלה בהרחיבם אחרים הנוקבים וזורדים עד תהום הנפיש:

אף רוח חל־נו ז־קל בְּאֵי שֵׁיט,
מִכְּשֵׁן הָאֵם לֹא יִרְחַק קִבְּרֵנוּ ;
הִמָּה קֵן וְפֶח וְאִנְחָנוּ הַעֵיט,
וּכְצֵאת אֶךְ מִפֶּה פִּתְאוּם שָׁם הִנְנוּ.
הִנְנוּ פֹה אֶרֶץ מִיּוֹם הַיְהוּה,
וּכְעֲשׂוֹת עֲפָרָה פִּתְחִיף אִוְתָנוּ ;
הִיא תַעֲמֹד הֶבֶן, הִיא ז־ עוֹד לֹא נִשְׁחָתָה,
בִּק נְחֵנוּ חוֹלְפִים וְתִשׁוּעָה אֵין לָנוּ.
אֵין לָנוּ מִפְּלֵט גַּם מִלְּבוֹא הַקֶּה,
בְּדִיג בַּחֲקָה מִבַּל תַּעֲלֵנוּ ;
עַד אֲכַלֶּה דוֹר זֶה דוֹר אַחַר הַבְּיָנָה,
זֶה נֶאֱכַל זֶה נֶאֱחָזוּ אֵיזָה יִשְׁעֵנוּ ? (שם צד 43).

מה שחורה ומה איזמה היא התמונה הזאת! פה בהרחיב האלה ישמע הקורא את הרך אנהות האדם מיום החלו לחשוב ולהרגיש, בשורות המעטות והקצרות האלה בלולה תמצית תמציתן של הרעות וההשכונות המרים והמעציבים מקהלת עד שופנהויער. והשפה מה יפה, והסגנון מה קצר! אמנם המשורר לא הביע בהרחיב אלה כל היצוץ, אף לא צל רעיון חדש. אבל רק משורר אמתי, אשר מספרם בתבל מעט מאד, רק בן־אלהים ובחירו זיכל להביע את צעריו של האדם היותר גדול ויגונו היותר עמוק בצורה כל כך פשוטה, כל כך נעימה, כל כך מרה ויחד עם זה גם נאווה ועדינה. בשיר „המתאונן“ התלבד המשורר והפילוסוף, הצַר והחוקר, המורד בממלכת הרוח והמושל האדיר בממלכת־הדבור ויהיו לטוף אחד, לבריאה אחת. המחשבה והשירה השתפכו בשיר הזה ויהיו לשפה אחת, אשר בה ידברו רק יצורים נעלים. קראו נא אחת ושתיים את השיר „המתאונן“ ותראו ותוכחו כי בשפה רוממה, עזה, מועטה וברורה כזו ידברו רק מלאכי השירה הכבירה. בשפה כזו לא יתאונן קטן־נפש, דל־מוח וחסר כח, לא יתאונן בעל־כנף, הלוי־עצבים וסתם נרגז ומתלונן, כשפה כזו לא יתאונן האיש המכבד רק על גורלו הוא, על ננעיו ופנעיו הוא, כי אם החושב והמשורר אשר יתאונן על גורל כל האנושיות, כל הדורות, אשר יערוך מחאה עזה נגד כל סדרי התבל וחקי הטבע, אשר יבכה על הכליון הכללי והבלתי נפסק, על כליון הויפי ואכרן ההכמה והיושר. המשורר מתאונן על כי גם האדם היה למפגע לרעהו:

כֵּן גַּם אֵל אַחִיף מִפְּנֵעַ הַיִּיף,
עַל חֵיל שְׂדֵי זֶה נוֹפֵף גַּם רֵעֵךְ ;
גַּם מֵאֶרֶץ־אֲדָם, אֲדָם לֹא נִקְיָה,
קִנְאָרוּ בָךְ־עַד – עַד יִשְׁאֵל אַיֵּךְ ?
אֵיזָה אֵיפֹה הִמָּה דוֹרוֹת שְׂבַחְנוּ ?
גַּם זְכָרָם וְשִׁמוֹתָם אֵין עוֹד אִתָּנוּ ;
וּכְדוֹר עוֹד יְבוֹא נִשְׁכַּח גַּם נְהַנוּ,
וְיִי זֶה יִמְלֹט ? לֹא אֶחָד בְּנוּ

לא אָחַד יִפְדֶּהוּ מִמָּוֶת עֲשֵׂה,
 גַּם חֲבִיבָהּ וּגְבוּרָה יִחְשׁוּב לְאִין ;
 וְשִׁחַק לְכָבוֹד גַּם יִלְעַג לְיִשָּׁר
 לֹא יִחַן כָּל יָפִי וּמְחַמֵּד עֵינָיו. (המתאונן ש"ק חלק א, צד 40).

אחרי אשר הניש לנו המשורר בשירו זה כוס של יאוש, הניש לנו בשיר הבא אחריו, "המשורר" כוס של תנחומים, אך הכוס השניה מלאה מים ואין בה אף טפות אחרות מין השירה. נפלא הדבר, כי אד"ם הכתן אשר כלו "מכף רגלו ועד קדקדו", מתנו ומכרו היה יציר הרחוב-היהודי, אשר בו נולד, גדל, חנך, בו למד לחשוב מחשבות ולחיש את החיים והמגם ובו היה מקור פרנסתו, חוג פעלו ושדרה-השפעתו והסתכלותו, — נפלא הדבר, הנני אומר, כי בתדשירתו פרשה, לפעמים, את כנפיה ותתרומם מעל ההוגה-הצר, אשר בו התנועע המשורר, ואז, רק אז, הגיע למעלת משורר אמתי. השיר "החמלה" הוא מעשי אמן, הן בשפתו, הן בתכנו ורוחו. אמנם השיר הזה נפל בערכו מ"המתאונן", אך גם בו יש מקומות יפים ולפעמים גם נעלים. הוא הביע את החמלה העבית לכל העשוקים והרצוצים אשר "בין כל היתו שדה, בהמה, עוף, ומש דומיהם". הוא התעורר לנגד העול והאכזריות אשר יעשה האדם להיתו שדה, רק באשר גברה ידו עליהם, הוא הרים קול זעקת שבר, "על העמל והאון הנעשה בין ידע האדם בין איש לרעו ועל דם האדם מאדם ישפך". יש אשר יתאר לפנינו בקיום אחרים תמונה שלמה:

מהוך הררי שלג, מגבעות קרח,
 תצא ענלה ומנהיג לה אין ;
 קה איש ופתו הדרתם הוד פרת,
 וקניהם על קרפס מחמדי עין ;
 הוי ארחת מתים פחיים וסעו,
 נסעו ויתעו וקברה נעו. ("החמלה" ש"ק ח"א צד 141).

זו היא אמנות פשוטה, טבעית, אשר היתה יכולה להיות למופת גם למשוררנו הצעירים. יש בשיר "החמלה" גם הרזים שנשנים, כמו:
 הוי תכל בית אכל הוי גא תכבי ;
 נהרותיה דמעה ונפנה אפר ;
 עלנה אכלים מתים הוכבי.

יש אשר משוררנו זה ינביה עוף עד גבהי שמי השירה, ואז יראה את כל העולם עמוק שהורים, ענן כבד מכסה את פני היקום, אין קו אור, אין ניצוץ של שמחה, המות הוא השליט היחידי בתבל. הרזי המשורר יקפאו אז את הדם בעורקיניו ויעצרו את נשמתו. מה עוים ומה נשנבים המה ההרזים:

תמצט מאנוש את מותו לדעה,
 כל ימיו לראות פי קברו מהסת ;
 הן סתיו יקנו אל סתיו מגבעת ;
 פי מה אנה ימיו ? קרבת השחת ;
 מה לדת פנים ? הרבות מתי חלה,
 וכנושק עצמות מת נושק תלד. ("החמלה" בית מ"ח).

היש הרבה הרוזים כאלה בספרותנו השורית? גם אלפרד די מוסיה לא היה צריך להתביש בבית כזה. לא אדע מי מטובי משוררי העמים הביע את אפסות החיים, אימת המות בצבעים יותר בהירים, יותר הדים ויחד עם זה יותר פשוטים וריבים, מאשר עשה זאת משוררנו זה. מה נשגבים המה הרוזי:

כי מה זה תפנות? — אך הם החיים
 קל רנעו חיו וראוה כי וסופו
 על כן קל רנעו מותו לעינים
 כי חיו ורנעו יחדו ועופו
 ובקראיתו אחריתו ידע גבר
 ובחפיו-מותו ובכירתו-תקבר.

(„הדעת והמות" שש"ק ח"ב צד 17).

ובתוך האימה החשכה הנופלת עלינו בקראנו את ההרוזים האלה הננו מרגישים שם עמוק בבתי נפשנו ענג דק, אחד מתענוגי השירה בתהשמים השופכת הנה וקסמה המיוחד גם על חורבן העולם, גם על התהו ובהו, גם על המות והכליון. למראה פני המות האומים, אשר יאיר לפנינו המשורר תעורר בנו תשוקת החיים בכל תקפה ועזה והננו מרגישים עצמת ישותנו, ממשות היותנו בכל עורקינו ועצבנו, וכל עוד היה באפנו הננו הרשבים ומרגישים במלוא עצמותנו. עם כל החסרונות והמגורעות העצומים שישנם בשני השירים הגדולים: „הדעת והמות", „החמלה", עם כל האיכות היתרה והכפלת הדברים שבהם — יפעלו על המחשבה ועל הרגש של הקורא ולפעמים יעירו בו נימים, אשר לא ידע גם את מציאותם בנפשו. לקרוא את השירים האלה בקרירות-רוח, בשוויון הנפש זה הוא דבר שאי אפשר. כל בית ובית מהשירים האלה הוא נניעת סוללת-חשמל חזקה. כל ימי חי לא אשכח את הרושם העז שפעלו שני השירים האלה על מחשבותי והרגשותי בקראי אותם בפעם הראשונה בנעורתי.

אולם אדם התרוזם לנבדו שמי השירה רק לעתים החזקות מאד. על פי הוב היה הרוז, בעל-מלאכה, ממליץ מליצות שאין כל דוח בהן. אבי „החמלה", „הדעת והמות" כתב גם „שירים" על בית-מסחר היון והבשמים של בנו. הא לכם דוגמה קטנה:

וְנַצְצִים.	שְׂמָעוּ מֵאֵי
— — —	הָאָדוֹנִים!
גַּם תִּקְרָעוּ	סוּרוּ אֵלַי
שְׂקֵי שֶׁחֵר	אֲתֵם קוֹנִים!
טוֹב גַּם יָפֵה	הֵן כֹּל נָעַם
וְהָיוּ נִבְחָר	כִּי תִמְצְאוּ,
— — —	כֹּל טוֹב טָעַם
נִלְמְדוּ עָלֵים	פֶּה מְלֹאוֹ;
עָלֵי טַבָּאק	פֶּה הַנֵּיץ
גַּם נִמְלָלִים	תִּשְׁשִׁימֶם
וְנִפְאוּ קוֹזָאק,	מֵאִיר עֵץ.

(„שירי שפת קרש" ח"ב 6, 185).

וגם „השירים" ממין הפחות הזה, אשר מקומם בחלק המודעות של העתונם בארץ-ההדרשה, גם הם היו בידו לשירי שפת קרש, אשר כתבם על „שלהן-אלהים". להחיות העומדות על מדרגה נמוכה בסולם הקריאה אין כל התפטרות והתבדלות אכזרים

בקרוב נוסב. אבר אחד משמש בהם לכמה דברים ותפקידים. גם המשורר כל זמן שלא התחומם למעלה נבונה בסולם היצירה אין כלי-רוחו מתבדלים להלוקים ופרטיהם. אמנם גם המשוררים הזוטר גדולים, הזוטר נעלים יכולים לכתוב, לעתים ידועות ובתנאים ידועים, שירים פחותים, נרועים ועשויים, כי אין השכינה שורה בכל עת ובכל זמן על המשורר, ויש אשר תסתלק מעליו ותעזובו בעצם יצירתו; הנעי עלית-הרוח וירידתו ישנם לכל אמן ואמן, אבל המשורר שעלה למדרגה נבונה בסולם ההשתלמות יודע להבדיל בין קדש לחול, בין מרום ונשגב לישפל ונבזה, בין נכרא לעשוי. משורר כזה מתבייש מפני יצירותיו הרפואות והעשויות. לא כן אד"ם הכהן. הוא אסף הנורנה תבן ובר. והתבן הוא הרבה יתר מהבר. כל אשר יצא מעטו היה קדש בעינו ולא ידע להבדיל בין טוב לרע. אד"ם הכהן לא היה יכול לסלוח לרעיו — לפי עדותם של מכיריו מקרוב — אם הראו לו על איזה שניאה, תהי גם קלה שבקלות, באחד משיריו. הוא האמין בכל נפשו כי כל שיריו טובים, נעלים ונשגבים. מה רב האסון אם האמן לא יכיר את רפואותיו ולא יהניש את נפילתו. אם תקראו בשום לב את כל שירי אד"ם תתפלאו ותשתוממו לראות, כי המשורר שכתב את „המתאונן“, „הדעת והמות“, „החמלה“, בתים ידועים ב„המיכל דמעה“, „הנוגע“, „החלום“, הוא אשר כתב את יתר השירים שהם עומדים למטה מכל בקרת המוסדת על היופי והנוי, הרגש וההתפעלות. המשורר מתהלל במין עורון רוחני:

שירים בשפת קדש שלשים שרתי,
למלכים לנסיכים לגדבי ארץ,
על חיים על מות, על גיל על קרץ.

(בשירו אשר כתב בסוף „יתרון לאדם“ הוא באורו ל„התלמוד לשון עברי“).

בשורות המעטות האלה החם המשורר תעודת-עניות לרוחו וימיר כבודו בקלון. המשורר לא התבייש גם בזקנתו להתפאר, כי שר „שירים“, „למלכים, לנסיכים ולגדבי ארץ“. אם נקרא את השיר „מיכל דמעה“ או נתפלא לראות כי בת-שירתו פעם תנביה עוף ופעם תזחול על הארץ, פעם כנפיה קלות ופעם כבדות בעפרת. פעם הננו שומעים אנהת משורר, בכית אב על מות לבן:

מקני צפורי הָהָ מִי הַבְּרִיחַ !
מִבֵּיתִי מִן־מורי מִי זֶה הַשֶּׁבִּיחַ !
מִי נִפֵּץ בְּנוֹרֵי וַיִּקְרָא נְהִי ! (מיכל דמעה" בית ז')

או:

אך בְּכִי וְהִם עֵת חַיִּי וְקָמוּ
וַיְגִי יָדָם עֵת יָמֵי יָדָמוּ
וּבְנֵי זֶה אֶשְׁבַּח בִּי תִבֵּל אֶשְׁבַּחָה (שם בית כ"ט).

ופעם הננו שומעים כי האב האומלל מרבה להג, מליצות תפלות שאין כל

רגש בהן:

כל אלה אלהים איך לא תִּשְׁבַּחַתְּ
ותפלות חכמי לב גם לא תִּקְשַׁבְּתְּ
עֲפֹת עַל אַגְרוֹתֵם מִקְצוֹי אֶרֶץ
כַּנְדוּלֵי עֵמֶק מְרֹאשֵׁי דוֹרְנוּ

כלם חרדו ללשונך ולשוננו.

אָהָה ! גם לא יכלו לעמוד בַּפְּרִיץ. („מיכל המעה" בית מ"ח).

המשורר קובל על אלהים כי לקח את נפש בנו המשורר הצעיר, מכלי אשר שם אל לבו, כי ראשי הדור ונדולי העם מחליפים עם בנו מכתבים ומחללים את שיריו. היש בדברנות כזאת אף צל של רגש אמתי! אדם הכנים בקובץ שיריו אשר הוציא לאור גם שירים פרטיים שכתב לתלמידיו ליום התגונם, לבנו בתתו להם את תמונתו וליום הולדתם וכדומה. המשורר מתנצל על עשותו כזאת בהקדמתו „לשירי שפת קדש" מחברת שניה בדברים כאלה: „והנה באו בזה גם שירים פרטיים רבים אבל גם בזה, נעתרתי לבקשת רעי לבלתי עוזב כל מאומה מכל אשר יצא מאתי ומעטני בשיר, אשר אך יכולתי לאספם אלי". התנצלות נאה! ליבנון כתב בימי חייו הארוכים מצבות רבות, בעלות שורות ארוכות, גדולות, ממושכות על קברי אנשים אשר בניהם או יורשיהם שלמו בזמונים בעד הנוסחא. וגם את הנוסחאות האלה הדפיס במספר רב מאד בתוך שני חלקי „שירי שפת קדש", בתתו טעם ילוד, כי „גם הם — המצבות — ללמד באו, מלבד מה שיש בזה משום יקרא דהוי ודשכבי, כי המצבות טמונות הן מהויץ לעיר אחת, וגם נשחתות ברוב הימים כגודע, וכל ספר עומד לעד, ומתפשט בארץ". טעם נאה! המצבות האלה הן גם מצבה חיה לתולדות השכלתנו, ספרתנו והתפתחות מושגי המוסר בקרב בני עמנו. משוררים כאד"ם ויל"ג והבריהם ברוסיה ובנלציה לא בושו לכתוב נוסחאות למצבות בעד קברי אנשים, אשר לא ידעום כחיהם ואשר לא שמעו גם את שמם, או ידעו כי אנשים פחותים הם, לא בושו להרבות בשבחיהם, תהלותיהם ולעבוד כל הק ונבול, לא בושו להרפים את הנוסחאות האלה בספר, למען ידעו גם דור אחרון כי בעד כסף הפכו אמונתם הרקה למלאכה נסה ובלתי נקיה. באחת יכולים אנו להצדיק את המשוררים האלה, שהיו אנשים ננים וישרים, רחוקים מן השקר והזמיה, כי על פי מושגי המוסר שבקרב עדתם, אשר בה תפסו מקום, לא ראו כל עול בכתיבת מליצות, תהלות ותשבחות למתים שוכני עפר בעד מחיר הגון, כמו שלא יראו המספדים המושבעים כל און בהנזמת מעלות המת, בהפלות יתרונותיו ומעלותיו, שמעולם לא היו לו. לא אד"ם ולא ויל"ג תלמידו לא יכלו להתרומם אף טפה אחד מעל למושגי המוסר של שוקי־החיים. עוד זאת, כי משורריו אלה ככל המשכילים הראשונים רגילים היו להרבות כנויים ותארי כבוד לכל נער הכותב מליצות, לכל פוחז וריק שהתאמר למשכיל. משכילינו אלה לא למדו עוד לתת ערך ידוע לכל מלה ומלה היוצאת מעטם, כי ותרגים ופזורים גדולים היו בדברי מליצה ושיר, וירבו תארי כבוד לא רק בשביל האיש אשר אליו או על אדותיו כתבו כחיו או במותו, כי אם בשביל המליצה עצמה. אם נפלה מליצה נאה לתוך פיהם לא היו יכולים לותר עליה, אם גם לא היתה מכונת להאיש, אשר אליו כתבו.

המש עשרה שנה עסק אד"ם הכהן בסרסרות באמונה רבה ובדיקנות גדולה, עד כי קצה נפשו במלאכה בוזיה זו, אף כי הביאה לו פרי יין, כי ראה שהסרסרות „מעשרת את הנושים ומרוששת את הנושים בהם, ואיש הבינים נלחץ ונדכא כל היום בין שניהם, עד כי ילאה לשאתם יחדו" (בהקדמתו לספר „באורים חדשים"), מלבד זאת נכספה נפשו להגות בדברי מחקר ושיח, בתורה והכמה, וימשך ידו מהסרסרות

ומעסקי הרבית, לפי עדותו של ה. נ. שטיינשניידר נשאר בידו שמירת-החוב על כמה ליים על איזה אלפים ר"ח, ובנדבת לבו שרף אותם, לבל ישיאהו לבבו לנגשם.
 בשנת תר"ח נקרא אד"ם מן הממשלה להיות למורה לשון עברית וארמית בבית מדרש הרבנים אשר יסדה או בוויילנא. המשורר הסרטור הפקד פתאם למורה ולמהנך בבית מדרש, אשר נוסד להביא תקופה חדשה בהחיים המוסריים והמדעיים של יהודי רוסיה. העובדה הזאת כשהיא לבדה שופכת אור רב על הדור ההוא וצורתו התרבותית, אף כי אוצר ידיעותיו בספרה העברית היה מלא ונדרוש וכשרונותיו נעלים ומצוינים, בכל זאת לא הביא תועלת מרובה לתלמידיו, יען כי לא היה סדר למשנתו ושטה לשעוריו. ידיעותיו בספרה העברית היו בודדות, והשקפה כללית ומקפת חסרה לו כל ימי חייו. אם היה בא אליו אחד התלמידים לעמוד על המבחן לא הועילו לו ב"יום דין" זה כל הידיעות שבעולם, אם אך נכשל בדני ת"ק ות"ג, בדני מתג ודנש. מה שהיה חק, "קיום הכחות בטבע" להלמהולין וחק ההתפתחות וההשתלשלות לדיון, זאת היו כללי הנקוד להמשורר שלנו.

בשנת תר"פ החל אד"ם הכהן להוציא לאור בעזרת בני-יעקב את כתבי הקדש עם התרגום האשכנזי והבאות, מלבד פרוש רש"י ובאורים ישנים ע"י ביהק, גם אד"ם בעצמו הוסקף משלו ועיר פה ועיר שם באורים חדשים, קצרים, ברורים ומיסודים על הקירות הלשון ודקדוק השפה. באמרו הקירט הלשון אל יטעה הקרא החשוב שהחקירה הזאת מעין קירט חכמי המערב, היהודים והנוצרים, המוסדה על ידיעת לשונות הקדם וחקי השואת השפות ושרשיהן, על סרוס המקראות ושנוי פני הכתובים, כי לאד"ם לא היה כל מושג מזה. יותר משלש שנים רצופות שקד על עבודתו זאת בעיון נמרץ.

שש עשרה שנה עבד אד"ם הכהן את עבודתו בבית מדרש הרבנים באמנה. הוא שגן לתלמידיו את כללי הדקדוק על פי הספר "תלמוד לשון עבר" לבן זאב וישיית עליו נוספות, או תקן ושנה בו ע"פ חקירותיו הוא. בהקדמתו של משוררנו לספר זה עם באורו, "יתרון לאדם" יאמר: "ויהי בהחילי ללמד בו — בספר תל"ע — והנה הדשות זעיר שם זעיר שם עולות על לבי תמיד, אלה לבארו מעט, ואלה בתת טעם או טעם אחר לדבר מה, אלה למלאות מה שעזב עוד בענין זה, או להרחיב מה ישקצרו, או להביא גם דעת אחרים בזה, או לנשות מדעתו ולהוות דעתי בזה, או אבוא להניד ענין חדש בכלל, או לנקותו מטענות אחרים עליו, או משגיאות שנפלו בדפוסים הקדומים... וכל אלה עשיתי בעת אשר נשאתי דברי תלמוד זה לפני התלמידים בבית"ם, וכל מעלות רוחי או, אנכי כותב ברמזים קצרים, שם על שפתי העלים בספרו זה לזכרון, עד אשר מלאו דברי אלה כל שפתו ובינות לשורותיו סמניו ופרקיו, והתלמידים אשר חשקה נפשם בלשונו העתיקו למו הדברים איש על ספריו. הדושו בדקדוק השפה העברית, שרבים מהם חרפים, היו ממלאים את כל הללי זהו ויציעם ויבארם לפני כל באי ביתו ולכל המתהלכים אתו בהיין. כל המשוררים המתחילים היו מביאים את כבוריהם ל"הכהן הגדול" במקדש השייה העברית הזה. "הכהן הגדול" היה שופט את השירים המובאים לפניו לא על פי רוחם, תוכנם, צורתם וסגנונם, כי אם על פי כללי הדקדוק ובאורי הכתובים. המדקדק הקפדן הזה, אשר לעתים היה זורק מרה בהמדברים אתו, היה לב טוב ויעזור מכספו לתלמידיו העניים יתן להם מפתו, ונפש רבים מהם היתה קשורה בנפשו. במשך השנים אשר היה

ליבנון מורה בבית מדרש הרבנים הדפוס מאמרים רבים במכה"ע: המליץ, המיד, פרהי צפון, הכרמל, כרם המד, כוכבי יצחק, והובם מוספים על החדושים שהדש בדקדוק לש"ע וביהוד בכללי הנקד. בשנת תר"ט הוציא לאור את המחברת השניה של "שירי שפת קדש" ואת ספרו הקטן "שני לוחות העדות". בשנת תר"ח הוציא לאור חלק ראשון מספרו "תורת-האדם" עם הקדמה גדולה. בספרו זה השלים את הבאורים החדשים שהחל לתת בספר התניך עם התרגום האשכנזי שהוציא לאור בשנת תר"ט — י"ב.

בשנת תר"י סר משה מונטיפיורי לעיר ווילנא בדרכו מפרסבורג. עדת ישראל בירושלים דלשא קו ככל היהודים יושבי הוסיף, כי האורה הזה יביא ישועה נאמנה לאהיו בני עמו המזכאים. הן זה דרך עמנו מאז לראות בכל איש אשר עלה לנדולה אם יושיט להם אצבע קשה — נואל ומושיע. ראשי העדה קדמו את פני מנטיפיורי בשיר גדול ומלא מליצות צחות כתוב בידי אדם הכהן, וכאשר התאספו משכילי עיר ווילנא לכתוב תשובה על כל השאלות, אשר שאל מנטיפיורי את נכבדי העדה ביטם הממשלה, כתב משוררנו מכתב להאורה החה, ובו ימנה את הסבות הראשיות והעקריות למצבם של בני עמו הנורא והנה ארבע: א) הסרן השכלה וידעת לשון וספר והכמה ומדע, מלאכת מחשבת ומסחר לכל משפטיהם ודרכיהם. ב) נשואי הבנים והבנות בילדותם. ג) הסרן דעת המלמדים והרבנים בעניי צבור ומדינה. ד) בקשת המתותות במאכלים, בנגדים וכדומה.

אד"ם, ככל משכילי הדור ההוא, לא הבין כי הסבות האלה הן אך תולדות הסרן זכות האדם. גם הוא האמין כי בני ישראל דלים ורשים הם לא מפני שהמה יושבים צפופים ורחוקים בערי התחום וכל יערי הפרנסה והכלכלה ננעלים לפניהם, כי אם מפני שהמה זוללים וסובאים ומבקשים מותרות במלבושיהם ובבנין בתיהם. הוי, שהוק מר!

כאשר התפטר אד"ם ממשטרנו בבית-מדרש הרבנים והרופאים אסרו עליו קרוא וכתוב היה הדיר שלמה מנדלקרן, שהיה אז תלמיד בית מדרש הרבנים, קורא לפניו בספרים וכתב מפיו כל אשר היה דרוש לו לכתוב. בשנת תרמ"ד הוציא לאור את החזון "אמת ואמונה", אשר החזיק שנים רבות במלתחתו, ביראו להחריד ולהקניט את הקנאים והצבועים מרבעם. הדיר ש. מנדלקרן פנה במכתבו אל החברה "מבני השכלה בישראל" (במ"ע הכרמל תרמ"ד) ויתחנן אל המשורר כי יוציא את החזון הנ"ל לאור, והוא, מנדלקרן, קבל עליו לנקד את הספר בלו, שהיה בלתי מנוקד בידי המחבר, ולהשירו לדפוס. כאשר יצא "האמת והאמונה" לאור השיל רעיש גדול בין הקנאים, וגם המתונים שבהמשכילים לא יכלו לסלוח להמשורר על הסירו ביד הזקק ובלי כל חמלה את המסוה מעל פני השקר והמרמה.

ביתר שנתיו היתה קשה עליו הכתיבה והקריאה בספרים, בכל זאת לא הגיה עטו מידו ועיבורו על פני ספרו הראשונים אשר הוציאו עור הפעם לאור, ולעתים החוקות היה כותב איזה מאמר במ"ע עברים ולפעמים גם מכתבים למכבדיו ומוקיריו. בשנת תרל"ז חי' השון יכתוב לה י. ל. גרודץ: "...ואתה הלא ראיתי בקיין זה וראית גם כהו עתה. ידי רפות, עין ימיני קמה וגם השנית כהה משיבני. ואני עתה בבית בני יצ"ו, אשר ישמרני לבלתי קחת עט סופר בימיני במצות הרופא עליהם".

המבקר הצרפתי Sainte Beuve היה אומר, כי הבנים הם באור על תכונת אביהם. בנוגע לאד"ם הכהן התאמת הפתנם הזה במלואו. שני בנים היו לו: האחד היה סוהר, איש מעשה ועסקן בדברים, איש יבש וקר עד הקצה האחרון, והשני הוא מיכ"ל, היה משורר, בעל מונ רך ונעים מאד, איש רגש ומלא התפעלות והתלהבות בעל נפש עדינה וזכה, משני היסודות המתנגדים האלה היתה מורכבת נפשו של אד"ם הכהן.

הוא היה לובש כל ימי חייו בגדים ארוכים ככל היהודים הוראים בליטא ויתאונן תמיד על המתופים והמתהדרים במלבושיהם. הוא היה אחד האנשים היותר מצוינים ונדעיים לכל בוויילנא ולאחרו התחממו ראשי המשכילים ונם פרחיהם. כללים קבועים ויסודות מוצקים היו לו בארחות חייו ומנהגיו עם הבריות ומהם לא זו כמלוא הישערה. „יקוב הדין את ההר“ — היתה תכניתו. הוא הקדיש כחות רבים ליסוד בית-התפלה „טהרת הקדש“ בוויילנא, אשר היה בימים ההם לבית ועד המשכילים והנאורים, ונם הוא, ככל משכילי הדור ההוא, נלהם בכל תקף ועוז על התקונים החיצונים בסדר העבודה: מקום הבמה ומלבושי המשוררים וכדומה. שעות אחדות לפני מותו החל לכתוב מאמר בשם „אמת מארץ תצמח“, ויבא המות ויהטוף את העט מידו ביום כ"ג מרחשון בשנת תרל"ט, בהיותו בן תשעים ושתים שנה.

סופר עברי בליטא בן-דתשעים, זה הוא המקרה היהודי:

